

TARİH İÇİNDE İZMİR'DE SİNEMA YAŞANTISI

Oğuz MAKAL

Kentleri "kent" yapan, onun kültür varlığı, mirasıdır. Tarih içinde bir yolculuk, İzmir'in görkemli kültür ve sanatsal kimliğini ortaya koyacaktır. Böylece İzmir'in bir liman/ticaret kenti olmasının dışında, belki bu özelliklerini aşan bir başka kent olduğu görülecektir. Yerleşim tarihi 3 bin yılına dek uzanan, "kültürler kavşağında" yer alan, bu özelliğiyle bir öncekilerden izleri -yangınlar ve depremlere karşıntaşımaya başarabilmiş İzmir, İstanbul'dan sonra, yedinci sanat sinemanın da önemli kentlerinden biri olmuştur. Tıpkı tiyatro, basın-yayın yaşamında olduğu gibi. 18.Yüzyılın ikinci yarısında Chandler'in sözleriyle "*Lisanları, dinleri, adetleri ve giyimleri birbirinden farklı, çeşitli milletlere mensup çok sayı da insanı*"¹ yüreğinde barındıran İzmir, gerçekte Türk nüfus için aynı cazibede bir kent olmamıştır. Hastalıklar Türkleri diğer uluslara göre on kez daha yüksek oran da alıp götürmüştür. Genç erkek nüfus askerlik nedeniyle kent yaşamına girememiştir. Ve ticaretle de ilgilenmeyen Türkler için İzmir yine yabancı bir kent gibidir. Ama Victor Hugo'nun "La Captive" başlıklı şiirinde olduğu gibi onlar için de İzmir, her zaman "bir prenses"tir.

1800'lü yılların sonlarına doğru, İzmir'de, Türkler için eğitim yaşantısının kapıları hızla açılmaya başlar. "*İzmir'de ilk rüşdiye 1860'da açılır. Buna 1876'da açılan Hamidiye Rüşdiyesini ilave edebiliriz. 1883-1888 arasında ise on tane yeni ibtidai mektep açılmıştır. 1900'dan sonra da sayıları gittikçe artan özel okullar devreye girmeye başlarlar*"². Eğitim ve öğretim çabaları "münevver" sayısını artırır, düşünce ve sanat yaşamına, Halit Ziya, Ömer Seyfettin, Baha Tevfik, Yusuf Ziyaeddin gibi öğretmenlerin katkısıyla yeni insanlar katılır. Bu

¹ Richard Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece* (Aktaran: Rauf Beyru 18. ve 19. Yüzyıllarda İzmir, 1973, s.21)

² Ö.Faruk Huyugüzel, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar İzmir'de Kültürel Hayat", *Yedi İklim*, 5 Ağustos 1992.

olayların bir önemi de "basın-yayın" yaşamına etkisindedir. Yahudiler tarafından 17.yüzyılın ikinci yarısında açılan ilk matbaadan yaklaşık yüz yıl sonra (1868) Türkler matbaa kurabilmiştir. Böylece "Osmanlı Devletinde yabancı dille çıkmış ilk gazetenin yayın yeri"³ olan İzmir, Türkçe gazetelere geç de olsa kavuşacaktır: Devir (1872), Hizmet (1886), Ahenk (1895), İzmir (1896).

Denilmektedir ki, "Bunlardan özellikle Halit Ziya ve yakın arkadaşı Tevfik Nevzat'ın çıkardığı Hizmet oldukça önemlidir. Halit Ziya'nın avrupalı bir tarzda yazdığı romanları ve bir moda haline getirdiği mensur şiirleri bu gazetenin sütunlarında edebiyat dünyasına sunulur"⁴.

İzmir, 1884'te yayınlanan "Nevruz"dan başlayarak, özellikle II.Meşrutiyet yıllarında (1908-1912) sayısı artan ve her dönemde çıkmayı başaran dergileriyle de anımsanmalıdır. Halit Ziya, Eşref, Şahabettin Süleyman, Baha Tevfik gibi yazarların imzalarına rastladığımız bu dergiler bölgenin ışığı olmayı başarmıştır.

Basın, edebiyat yaşamında olduğu gibi, tiyatro alanında da İzmir'de canlılığa rastlanır. "Sinema" ile İzmir'in tanışması (1909), İstanbul'dan yaklaşık on iki yıl sonra olacaktır.

Ama "tiyatro" etkinliği sanıldığığının aksine İstanbul'dan önce İzmir'de başlamıştır. 1818-19'larda tiyatro salonunun bulunduğu saptanan İzmir'de, "Almanach des Spectacles pour 1830" adlı Paris'te yayınlanan yıllık o yılda İzmir'de bir tiyatro binasının olduğunu kesinleştirir. Bu bilgi İzmir'de tiyatronun İstanbul'dan da eski tarihi olduğunu gösterir. İncelemeyi yapan Metin Ant "Türkiye'de ilk genel tiyatronun İzmir'de kurulmuş olduğunu duraksamadan söyleyebiliriz"⁵ demektedir.

1838 yılında bir gezgin olarak İzmir'e gelen masal yazarı ünlü Anderson, kıyıya çıktığında bir Tiyatro afişinin gözüne çarptığını ve bir Fransız tiyatro topluluğunun o akşam "Les Premiers Amours"u oynadığını belirtmektedir⁶. Bu tanıklık da İzmir'in 1830'larda tiyatroya sahip olduğuna kesinlik kazandırır.

³ Y.a.g.m., s.67

⁴ Doç.Dr. Ö.Faruk Huyugüzel, a.g.m., s.68

⁵ Metin Ant, "İzmir kenti, geçen yüzyılda ülkemizin başlıca sanat, kültür ve tiyatro merkezlerinden biriydi", *Milliyet Sanat*, 27 Şubat 1978, s.15.

⁶ Efdal Sevinçli, "İzmir'de sanat yaşamı", *Çağdaş Eleştiri*, Kasım 1983, s.33.

İzmir'in ilk önemli tiyatrosu 1841'de kurulan "Euterpe" tiyatrosudur. Bir yangında yok olduğu sanılan bu tiyatrodan sonra, 1861'de İngiliz Elçiliği binasının bitişindeki İtalyan asıllı "Cammarano" kagir, üç katlı, onyedili localı, salonu aydınlatan havagazı lambaları yandığı zaman içini süsleyen aynalarla ışıl ışıl bir tiyatro yaptırır. Ama sanki İzmir'in kültür tarihi yangınların tarihidir ve 1922 İzmir büyük yangınına ulaşmadan çok önce, gene bir yangın 1884'te bu güzelim binayı ortadan kaldırır.

Bir başka alev, 1863 yılında Kivotos tiyatrosu'nu da kül edecektir.

Halit Ziya Uşaklıgil "Kırk yıl" adlı anı kitabında İzmir'in sanat yaşantısının İstanbul denli canlılığını salt azınlıklarla ya da işlek bir liman kenti özelliğiyle açıklamaz. İlginç bir saptama yapar: "... Başlıca sebep olarak istibdat hükümeti tarafından tiyatrolara karşı gösterilen zorlamadan İzmir'in bir dereceye kadar kurtulmuş olması gösterilebilir" der⁷.

Kimbilir belki Vasþuryan adlı Ermeni topluluğunun da sık sık İstanbul'dan İzmir'e çıkagelmesinin nedeni budur. İçinde "Minakyan" ve "Güllü Agop"un da yer aldığı bu tiyatronun Ermenicenin yanı sıra, Fransızca, Rumca ve Türkçe temsiller verdiği aktarılmaktadır. Ant'a göre "dört dilden temsil veren bir topluluk belki tarihte ilk kez görülmüştür".

İtalyan operası, Fransız tiyatro ya da operet gruplarının sık sık uğradığı İzmir kordonboyu gösteri ve müzik sanatının altın bir zinciriydi. Bu zincirin halkalarına Nea Skene (Yeni Sahne), Theatron Smirnes (İzmir Tiyatrosu) ve Sporting Kulüp eklenecektir. Aynı kordonboyu'ndaki bir tiyatro da (Eksaristeron) 1909 yılı içinde film gösterilerinin salonu olacak ve "Pathé Sineması" adını alacaktır. Ardından tiyatro-opera kadar canlı "sinema yaşantılı" günler başlayacaktır*.

⁷ Efdal Sevinçli, "İzmir'de Sanat Yaşamı", *Çağdaş Eleştiri*, Kasım 1983, s.34.

* Bazı kaynaklarda "Cinéma de Paris"ten sözedilmekle birlikte bu sinemaya ilişkin ayrıntılı bilgi edilemedi.

İzmir'de sinemalı yaşantı 1909* yılında başlar. Kramer evlatlarının sahip olduğu ya da yönettiği tiyatro (Eksaristeron), Pathé Frères Sinematografhanesi adıyla gösterilere başlar. Tahmin edileceği gibi, Kramer Kardeşler'in sinema salonu İzmir'in en önemli sanat ve eğlence merkezi olan Kordon'dadır.

Pathé Frères ya da bazan Kramer sinematografhanesi adıyla anılan bu "*sinema*"nın yeni programının 13 Ocak 1910'dan itibaren başlatılacağı, Ahenk gazetesinde duyurulduğu için, sözkonusu bu sinemanın 1909 yılı ortalarında yada sonlarında İzmir'lilerin hizmetine girdiği yargısına varabiliriz.

"*Sinema*" İzmir'liler için de ilgi gören bir "*şenlik*"tir. Ama aynı zamanda iyi gelir sağlayan bir sanat etkinliği-gösteri. Belki bu nedenledir, Pathé Sineması'ndaki ilk gösterilerden başlayarak İzmir'in yoksul insanlarına yardım etmek, "mekteb-i Sultani Kütüphanesi" ya da "Milli Kütüphane", "Yetime Kızlara", "Mekatib-i iptidaiyye" talebelerinin (ilkokul) muhtaçlarına, deprem felaketzedelerine vb. gösteriler yapma geleneği uzun yıllar sürecek, bu özel gösterilerden sağlanan gelir yardım gerektiren yerlere aktarılacaktır.

"*Sinema*" ile İzmir'de hayat gerçekten değişmiştir. "*Ramazan-ı Şerife*" özgü gösteriler düzenlenmekte, iftar/namazdan sonra "*vasati saat 9.30*" kent halkı Kordon'daki ya da Beyler Sokağı'ndaki, İkiçeşmelik'teki salonlara çağrılmaktadır. Geleneksel Türk Tiyatrosu etkinlikleri, ünlü "*haya*" gösterileri geride kalmış "*sinema*" ön plana geçmiştir. Kısa belgeseller, komediler, trajik olayların anlatıldığı filmlerden oluşan bu programlar ya da bazan bir orkestra eşliğinde izlenen "*yaşayan bu resimler*" İzmir'lilerin sosyal yaşantısını da etkileyecektir, ama öyle görülüyor ki, bir kısım İzmir'li "*sinemadan memnun değil*"dir. 18 Şubat 1912 tarihli Ahenk'ten öğreniyoruz ki, müslüman izleyiciler sinemaya gitmenin günah olup olmadığını, dinsel açıdan uygunluğu tartışmasını başlatmış, İkiçeşmelik çevresinde oturan kişiler topladıkları imza ile, bir dilekçeyle kentın valisine başvurmuşlar ve "*Mukadderat-ı İslamiye'nin sinematografhanelere gitmesini men buyurmasını (yasaklamasını)*" istemişlerdir. Başardıkları anlaşılıyor ki,

* Sinema tarihçisi Nijat Özön, *Türk Sineması Kronolojisi*'nde (sayfa 42), İzmir'deki ilk yerleşik salonun tarihini 1912 olarak gösterir. Ancak, bu araştırma yapılırken ortaya çıktığı ve burada belirtildiği gibi bu tarih 1909'dur. İzmir'in sanat ve kültür tarihini yazacaklar için bu saptamamız önem taşımaktadır düşünceyiz.

"valiyi vilayet Celal Beyefendi'ye İkiçeşmelik ahalisi tarafından altı yüzden fazla imzayı havi bir teşekkürname takdim kılındığı" haberi aynı gazetede yer alıyor. Bu yasaklamanın müslüman İzmir'liler üzerinde ne denli etkili olduğu, yasağın ne denli sürdüğü, uyulup uyulmadığını saptayamasak da, gösteriler Karşıyaka'ya, Kokaryalı'ya (Güzelyalı) sıçrayacaktır. 8 Şubat 1914 tarihli Ahenk'te şöyle denilmektedir:

"Karşıyaka'da fevkalade bir temaşa. Hasılatı fukara-i muhacirine (göçmen yoksullara) ait olmak üzere gayet mükemmel hatta şimdiye kadar görülmedik bir tarzda bir sinema temaşası (gösterisi) icra edilecektir (gerçekleşecektir)."

Scognamillo'nun da kitabına aldığı, Metin Erksan'ın ilk uzun metrajlı öykülü filmlerimiz olan "Pençe" ve "Casus"u çeken (1917) Sedat Simavi'yi hayal gücünü kullanarak anlattığı yazıda olduğu gibi, İzmir'in bu ilk sinemalarında, Pathé, Sinema Color ya da Osmanlı Sineması'nda filmler acaba şöyle mi izlenmektedir?

"Sedat Simavi bir saat sonra Oryanto sinemasının rahat koltuklarında oturmaktadır. Sessiz sinemaların ya da eski sinemaların perdelerindeki görüntüler az ışıklı olduğundan filmi daha iyi seyredabilmek için ön koltuklara oturmak eski alışkanlığıdır. Sahnenin önünde piyano çalan güzel matmazel ara müziği çalmayı sürdürür. Sinema salonu doludur. O zaman sinemalardaki haremlik selamlık bölümleri vardır. Hanımlar ayrı beyler ayrı bölümlerde otururlar. Müttefik güçler subayları, Alman, Avusturya, Macar, Ermeni, Yahudi gibi Osmanlı uyruğu azınlıklar da eşleriyle birlikte aynı bölümde otururlar... Geç kalmış seyirciler yerlerine otururken başlama gong'u vurur. Sinema salonunun ışıkları yavaş yavaş kararır. Film başlar. Birinci film, Alman, Avusturya ve Türk Merkez Ordu Sinema Dairesi kameraacılarının çektikleri savaş filmleridir. Galiçya'da Rus ordusu ile savaşan Alman, Avusturya, Macar, Bulgar ve Türk ordu birliklerinin savaşları beyazperdede görünür. Piyano çalan güzel kadın; Beethoven'in Eroika çeşitlemeleri, Verdi'nin Aida operasının başlangıç müziği, Çaykovski'nin 1812 uvertürü ve Mozart'ın Türk Marşı müziğinden oluşan bir karışım ilk perdedeki görüntülere eşlik eder."

1911, 1912'lerde çıkan ilanlarda, üç günlük ya da bir haftalık bu programlarda yer alan filmler için "çok tesirli dram", "çok tuhaf ve

gölünç", "*Calib-i merak* (merak edilen) *hakiki manzaralar*", "*kahkaha ile gülünecek zarif kordela*", "*tabii renklî*" gibi açıklamalara rastlanır. Sinemalar çocuklara her zaman indirimlidir. O yıllarda adından çok söz edilen ünlü tiyatro oyuncusu "*Sarah Bernhardt*" filmlerde keşfedilmiştir: "*Kamelyanı Kadın*" (1911), "*Kraliçe Elizabeth*" (1912). 29 Şubat 1912 tarihli Ahenk'te şunlar okunur:

"*Sinema Color* Bugünden yani Pazartesi'nden itibaren programı vardır. Sinematograf içinde birinci defa olarak (Sarah Bernhardt) bütün dünyanın en birinci tiyatrokârı dram oynayacaktır. Bundan sonra birkaç kordela ve tabii renkli kordelalar gösterilecektir*".

"Sinema Color"un 29 Şubat 1912 tarihli duyurusunda şu filmler yer alır:

Palas Sinema Color

Yemekten evvel pazartesi, salı, çarşamba ve perşembe günlerine mahsus.

1. *Sefih bir kadının müptela olduğu girdab-ı sefaletten kurtarılması* 1.kısım
2. " " " 2.Kısım
3. " " " 3.Kısım

4. *Nazırın Yanında Bir Gece - Komik yemekten sonra,*

1. *Maytaba alınan hodbin - Dram*

2. *Bir Rüya*

3. *İkinci Valide*

4. *Son komik Perdesi*

Ve o yılların sinema salonları sadece bir eğlence merkezi değil, "*bilgi alma alanı*"dır. Belgeseller ve Pathé Gazetesi (Journal) sinemaların değişmez gösteri malzemesidir. Dünya ve Türkiye, çok merak edilen Osmanlı Padişahı, Birinci Dünya Savaşı günleri sinema salonlarında öğrenilmektedir. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı'nı görerek "*harp gazetesi*"nden izlemiştir İzmirli. 1915 Haziranında, Millî Kütüphane Sineması "*Harp Gazetesi*" gösterdiğini duyarak izleyicisini çoğaltmaya çalışmaktadır. "*Harp Gazetesi gerçek bütün sahnelerinde cereyan eden mühim vakaları gösterir.*" demektedir. Aynı salonlar kuşkusuz

* "Sinema Color"da 1910'lu yılların sinemalarından biridir.

"propaganda amaçlı" filmlere de sahne olur ya da çok beklenen anların/olayların tanıklığı alanı: Aralık 1922'dir, İkiçeşmelik'te Ankara Sineması "Sakarya Meydan Muharebesi-Türk Yılmaz Yıkılmaz" filmini göstermektedir.

17 Aralık 1922

İkiçeşmelikte Ankara Sineması, Sakarya Meydan Muharebesi Türk Yılmaz Yıkılmaz. Alçak Yunan'ın ciğergahına sapanan parlak süngülerimiz düşmanı Sakarya'da nasıl boğdu. Cesur teyyarecilerimizin düşman teyyaresini iskatı (düşürmesi) kahraman süvari ve akıncıların kundakçıların kılıçtan geçirmesi. Muktedir topçularımızın düşmana gözaçtırmayan şarapnel yağmurları ve bütün bu hakikaların muhterem mürettibi büyük gazimiz Mustafa Kemal Paşa ve onun büyük kıymetli arkadaşları bugün İkiçeşmelik'teki Ankara Sineması'nda gösteriliyor. Esir kafileleri ve vesaire ayrıca büyük bir facia dramı.

*Her cuma ve Salı saat 2.00'de hanımlara,
Her gün saat 5.00'de beylere.
Ankara Sineması Müdürü Cemil.*

Aynı salonlar "tiyatro"ya kucak açmıştır. Milli Kütüphane, Osmanlı Sineması, Kordon'da Sinema Palas belki birkaç sinema salonu daha 1925'lere dek "tiyatro/opera" içinde kullanılacaktır. Ancak bu yıldan sonra, 1926'da inşası tamamlandıktan sonra İzmir'in en önde gelen ve konfor açısından da üstün vasıfları içeren sinema/salonu batı ve klasik türk müziğinin, opera, operet, bale, tiyatronun izleyicilere sunulduğu bir yer olarak ün yapacaktır. Örneğin, Aralık ayının ilk günlerinde "Fransız Operet Heyeti" vardır. 3 Mayıs 1927'de "Verem Mücadele Cemiyeti" yararına "mevsimin son derece nezih ve eğlenceli bir gecesini teşkil edecek" müsamere vardır. Mart 1928, 30 dansöz, 500 kostüm, 20 dekorlu Fransız Revü heyeti yine Milli Kütüphane Sineması (Elhamra)ndadır.

"Sinema" sadece salonlarda yaşanan bir olay değildir. 9 Eylül 1924. İzmir'in kurtuluş bayramında, törenlerde bulunmak üzere Ödemiş, Aydın ve diğer bölgelerden insanlar akın akın gelmektedir. Ve aynı töreni çekmek için Kemal film operatörlerinin de İzmir'e geleceği belirtilmektedir... Gelmişler, belki belgelemişlerdir bile...

11 Ocak 1928 tarihli Ahenk, "Ziraat Bakanlığı"nın modern ziraat yöntemlerini gösteren kıymetli bir filmi, Danimarka'dan getirttiğini belirtmektedir. Film, ziraatla ilgili yurttaşların yararlanması için İzmir sinemalarında da gösterilecektir.

İzmir'de "sinema hayatı"ndan görüntüler bunlar değildir. 1927 yılında İzmir Türk Ocağı Terbiye Serisi Neşriyatı'ndan "Mekteb ve Sinema" adını taşıyan bir kitabın çıktığına da tanık oluyoruz. "A.Sluyı"nın yazdığı ve "İzmir Erkek Muallim Mektebi Müdürü" Ahmed Hikmet'in çevirdiği bu kitabın kapağında şunlar yazmaktadır: "*Sinemanın keşfi, sinemanın zeka, hissiyat ve irade üzerine tesiri, sinemanın ahlaki tesirler, dimağ ile gözün hizussıhhası ve sinema, hadesi ve tecrübi tedrisata muaven (dayanan) sinema, sinema vasıtasıyla tedrisat (eğitim) usulleri, mekteb sinematografları teşkilatı.*"

İzmir, 1950'li yıllara dek sinema hayatının varlığı ve canlılığı açısından İstanbul'dan sonra gelen ikinci kent olma özelliğini korumuştur. İzmir'in canlı, insanlarıyla renkli kültür mozaigi yaratmıştır bu sonucu, ama bu mozaik 1922'den sonra değişime uğrasa da izleriyle uzun yıllar yaşamıştır. Bunu anlamak için Kozmas Politis'in "Yitik Kentin Kırk Yılı"ndan anlattığı İzmir'e, insanlara bakmak gerekir.